

Ege Coğrafya Dergisi, 21/1(2012), 23-38, İzmir
Aegean Geographical Journal, 21/1 (2012), 23-37, İzmir—TURKEY
2013'te yayımlanmıştır. (Published in 2013)

TARİHSEL BİR KENTİN MORFOLOJİSİ: BERGAMA KENT ÖRGÜTLENMESİ

The Morphology of a Historical City: Urban Organization of Bergama

Serhat Baç

*Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık ABD. İzmir
serhat.bac@deu.edu.tr*

Abstract

One having organic patterns and the other having been designed to have an even geometry, these two types of cities which emanate from the cluster of naturally occurring sites create a contrast. The complexity of Anatolian cities is in opposition to the general urban planning concepts (gabarites, story height, precedents, etc.). Bergama, ranking among such cities, is the model city for this study. Bergama is one of the exceptional cities where the ancient periods can be traced back to the start of first urban organization that is 2nd century BC. The purpose of the study is to analyze the spatial structuring of the city within the historical process and to fictionalize the cultural and historical geography of the city. In this context, analyses have been performed focusing on the street patterns which are the anatomy of the main structure of the city. Understanding the morphology of the city in the light of space syntax method is the first step of the method. Accordingly, the periodical maps in literature are investigated, and the development of the city in different periods is defined. The settlement dating back to 6th century BC is examined in terms of urban growth for the pre-Hellenistic Period, Hellenistic Period, Roman and Byzantine Empire Periods, the period continuing with the pre-Ottoman states upon the settlement of Turks in the city, Seljuk and Ottoman Empires and the Republic Period. Finally, the results in the pattern are discussed upon studying a single important intervention changing the pattern of the city in 1990. In conclusion, it is pointed out that the spatial changes occur in parallel with changes in social structure and the interventions to the pattern without performing an analysis on the formation of the city modifies the social structure. From the point of view that cities forming organically are directly endowed with the sustainability character, the relation between spatial sustainability and social sustainability is discussed.

Keywords: Bergama, Historical Geography, Urban, Morphology, Spatial Sustainability

Öz

Doğal yolla oluşan mekânların bir araya gelmesi ile ortaya çıkan organik dokulu kentlerle, düzgün geometrili düzenlenerek tasarlanan kentler birbirleriyle zıtlık oluşturur. Anadolu kentlerinin karmaşıklığı, genel kentsel planlama kavramlarına (gabari, kat yüksekliği, emsal, vb.) karşı durmaktadır. Bu kentlerden biri olan Bergama çalışmanın örnek kentidir. Bergama, tarihi M.Ö 2. yy.'a

kadar uzanan ilk kent kurulumundan bu yana geçmiş dönemlerin izlerinin takip edilebildiği ender kentlerden biridir. Çalışmada, kentin mekânsal yapılanmasının tarihsel süreç içindeki analizi yapılarak, kültürel ve tarihsel coğrafyasını kurgulayabilmek amaçlanmıştır. Bu amaçla kullanılan mekân-dizim yönteminin ilk adımı, kentin ana yapısının anatomisi olan sokak dokusu üzerine odaklanan analizler ile kent morfolojisini anlayabilmektir. Bu noktadan hareketle literatürdeki dönem haritaları araştırılmış, kentin farklı dönemlerdeki gelişimi saptanmıştır. M.Ö.6.yy.'a kadar inen yerleşim Helenistik öncesi, Helenistik dönem, Roma ve Bizans İmparatorluğu Dönemleri, kente Türklerin yerleşmesiyle devam eden Osmanlı öncesi eyaletler dönemi, Selçuk, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kentin büyümesi irdelenmiştir. Son dönem olarak 1990 yılında kent organizasyonunu etkileyen değişimler etüt edilerek, dokudaki sonuçları tartışılmıştır. Sonuç bölümünde mekânsal farklılaşmanın sosyal yapıyla beraber değiştiği, kentin oluşumuna ait bir analiz yapılmadan dokuya yapılan müdahalelerin sosyal yapıyı etkilediği belirtilmiştir. Organik gelişen kentlerin sürdürülebilirlik etkisine doğrudan sahip olduğundan hareketle mekânsal sürdürülebilirliğin sosyal sürdürülebilirlikle ilişkisi tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bergama, Tarihi Coğrafya, Kent, Morfoloji, Mekânsal Süreklilik.

Giriş: Sembolik ve Organik Kentler

Farklı kültürler, farklı sosyal ve idari yapılar, inançlar kentlerin yerleşim şekillerine yansiyarak, kent örgütlenmesinde belirleyici rol oynarlar. Tarihte değişik önceliklerle gelişen kentler, mekânsal yapıların şeklinden, insanların hareket alanlarından ve sokakların konfigürasyonun yol açtığı güçlü yaya hareketlerinden kaynaklanan organik formlarda olabildiği gibi mekânsal etkileri yoğun alanların ender olarak kullanıldığı, kamusal gücü temsil eden anıtsal yapıların ve meydanların üzerinden planlanmış kentlerden de söz edilir.

Farklı etnik ve dini özellikler üzerinden belirli bir yapıtım olmaksızın, kentin kendi kendine organize olarak, alışkanlıkları, yaşam kültürü ve tarihsel coğrafyasına bağlı olarak gelişen, Anadolu'nun geleneksel kentleri organik dokulu yerleşimlere örnek oluşturmaktadır. Bu kentlerden korunan konut mimarisi ve kent dokusu ile bilinen Şirince, Tire, Kula ve Safranbolu akla gelen ilk örneklerdendir.

Sembolik tür temelde, sembol olarak ele alınan kamusal yapıları birbirine bağlayan ana eksenler üzerinden ifade edilmektedir. Sembolik kentlerin Anadolu'daki örneklerinden söz edilirken daha çok kentlerin Helenistik ve Roma dönemlerindeki yapısal strüktürleri tartışılmaktadır. Hippodamien (ızgara planlı) kentler olarak bilinen Didyma, Milet ve Priene Ege Bölgesi'nde yer alan önemli örneklerdendir. Bu kentler tiyatro, meclis binası (Odeon), pazar yeri (Agora) ve büyük toplanma alanları (Forum), kutsal alanları (Tapınak), okulları (Gymnasion) ve stadyumları ile anıtsal kamusal

yapıların birbirleriyle belli bir düzendeki ızgara aks sistemi üzerinde yerleştirilerek planlandığı kentlerdir. Bu kentlerde kamusal yapılara ulaşan ana akslar diğerlerinden daha geniş daha belirgindir.

Çalışmanın konusu olan Bergama kent örgütlenmesinde hem organik, hem de planlanmış mekânsal yapı algılanabilmektedir. Sembolik kenti, Helenistik ve özellikle Roma dönemi yerleşimindeki süreçte, 14. yy.' dan sonraki süreçte kentteki organik yapının oluşumu analiz edilebilmektedir. Bu dönemde Akropolis Tepesi, Asklepiyon Tapınağı ve kentin büyüme alanı olarak planlanan Bergama Çayı'nın (Selinos) güneybatısındaki ovada oluşturulan ana akslarla planlanan kent, Helenistik (M.Ö. 3. yy.- M.S. 1. yy.), Roma (1.yy. - 4. yy.) ve Bizans (5. yy. - 13. yy.) dönemlerinde bu yapıyla devam etmiştir. Karesi Beyliği Dönemi (14. yy.) ve Osmanlı Dönemi (15. yy. - 19. yy.) boyunca ise temel geometri eksikliği nedeniyle organik dokuda gelişmiştir.

Osmanlı döneminde İslam kuralları altında farklı açılardan da önem kazanan sokakların oluştuğu, Helenistik ve Roma Dönemi başlıca akslarının ise, zaman içinde eski önemlerini kaybettiği görülmektedir. Özellikle Beylikler dönemi ve Osmanlı dönemi içinde dokuya eklenen cami, mescit, hamam, çeşme ve çarşı merkezleri ile kent sembolik dokudan uzaklaşmış, tümü ile organik yapıda gelişmiştir.

Araştırma Yöntemi

Temel teori, yerleşim dokusunun kullanıcının toplumsal yaşamından kaynaklandığı düşüncesidir.

Buna göre yerleşimin mekânsal dokusunun analizi, toplumun sosyal normları hakkında bilgi edinilmesini sağlar. Bu nedenle çalışmanın başında kentin morfolojisini ortaya çıkarmak gereklidir. Morfoloji kent strüktürünün oluşumuna dair her farklılaşmayı saptar. Daha önce sözü edilen sembolik ve organik kent kavramları bu farklılıklar üzerinden tanımlanmıştır. Bu çalışma yöntemin morfoloji bölümünden tarihsel süreç içinde kentin nasıl organize olduğu örneklenen dönem haritaları ile birlikte yorumlanarak oluşturulmuştur. Bu haritalarla kentin mahalle bazında gelişimi, ızgara plan şemasından, İslam kenti kültürüne geçişi incelenmiş, her aşama araştırılarak, konu ile ilgili yayınlanan makalelerden hareketle açıklanmıştır.

Yöntem içinde yer alan bir diğer çalışma kentin haritası üzerinden sokak aksların çizgi ile temsil edildiği aksiyal haritadır. Bu çalışmanın konusu içinde olmayan aksiyal harita ve bu harita üzerinden yapılan dizimsel hesaplamalar insanların kent içindeki olası hareketleri üzerinden gelişmektedir.

Kent, binaların doluluk, açık alanların (sokak, meydan, park, v.b.) boşluk olarak düşünüldüğü bir düzenlemenin parçaları olarak görülürse, bina cepheleri ve bina yerleşimlerinin, bu sistemin ana elemanı olan sokak dokusunun oluşumunda önemli rol oynadığı tartışılmaz bir gerçektir. Yapı yükseklikleri, yapıların parsellere yerleşme biçimleri, bahçe ya da avluya sahip olup olmadıkları kent sakinlerinin güzergâh belirleme kriterlerini etkilemektedir. İnsanlar kent içinde bir yerden başka bir yere giderken iki şekilde hareket ederler. İlki, belirli bir odaktan belirli bir güzergâhla yapılan doğrusal harekettir. İkinci tür hareket, bölgesel bir alan içindedir ve alan içindeki tüm odakları ve gezinti güzergâhlarını içine alır. Bu tür hareket aynı zamanda mesafelerin en iyi şekilde kullanılmasını sağlayan, hedeflerine yaklaşan dönüşlerle rotalarını çizgiselleştirme eğilimi içinde oldukları hareket türüdür.

Yerleşimin aksiyal haritası sistem analizinin temelini oluşturur. Kesintisiz görüş ve saydamlıkla farklı yönlerde farklı uzaklıklarda kente bakmak, yaya hareketlerinin temel düşüncesidir. Bu amaçla kentteki her sokağın basit bir çizgi ile temsil edildiği sokak dokusunu gösteren çizgiler bütünü, aksiyal haritayı oluşturmaktadır (Ratti, 2004, s. 2). Haritada, tüm kentin sokak dokusu üzerinde görülebilecek ve ulaşılabilecek yönler içinde en

uzun düz çizgi olanları en az sayıda çizilir. Bir anlamda aksiyal harita sistemdeki hareketin çizgilerinden oluşur. Böylece sistemin uzunluğu metre cinsinden değil, doğru sayıları ile ifade edilmiş olur. Erişilebilir ve görünür bir noktadan en az sayı ile mümkün olduğu kadar uzatılan doğrultusal çizgiler haritası, kenti bir yaşama ve görme yolu olarak küresel bir bakış açısı sunar. Yerleşim yerinin büyüklüğü, çizgilerin sayısı ile görülür.

Haritanın algoritması çok basittir. Sokakları temsil eden çizgiler ağından oluşan bir harita oluşturulduğunda, önce tüm çizgiler numaralandırılır. Herhangi bir çizgi (sokak) başlangıç noktası olarak seçilir. Bu çizgi başka bir çizgiyi temsil eden herhangi bir (n) numara ile kesişir. İlk kesişen çizginin derinliği 1, o çizgiyle kesişen çizginin derinliği 2 olur ve bu böyle devam eder. Başka bir deyişle, haritadaki her çizgi başlangıç çizgisinden kaç kere yön değişikliği ile ayrıldığına göre numaralandırılır. "Derinlik" olarak tanımlanan bu ölçüm, sokak sistemi içinde en az sayıda yön değiştirerek herhangi bir yere gidebilmenin ölçümünü temsil eder. Derinlik arttıkça erişilebilirliği zayıf olan organik yerleşimlere yakın, azaldıkça erişilebilirliği yüksek ızgara planlı sembolik yerleşimlere daha yakın olduğu sonuçları çıkar. Genelde insanların sokak yapıları ızgara sistem olduğunda gidecekleri yere ulaşmaları daha kolaydır. Bu ölçümler renklendirilerek grafiksel olarak ifade edilir. Analiz edilen kent için yaya kullanımından hareketle yapısal strüktürünün analizi yapılabilir (Yöntem hakkında detaylı bilgi için bkz: <http://www.spacesyntax.com> ve Bergama örneğinde mekân dizim yöntemi için Baç 2012:108-122).

Morfoloji çalışması içinde kent dokusu araştırılırken, literatürdeki haritalar çalışmanın ilerlemesinde önemli rol oynamıştır. Bu haritalardan Bergama'nın Helenistik-Roma döneminin analizi, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Bergama'daki kazı çalışmaları sırasında arkeolojik yapı buluntularına dayanarak hazırladığı kent haritası ile şekillenmiştir. 1904 yılına ait Alman harita mühendisi Otto Berlett'in hazırladığı ve Alman Mimar P. Schatzmann tarafından hazırlanan 1908 yılına ait mahalleleri gösterir harita Türk-İslam kent dokusunu analiz ederken yol gösterici olmuştur (Baç, 2012). Anıtsal

yapıların kent içindeki konumları, kitabelerindeki tarihler ve inşa özellikleri (kirpi saçak, tuğla söve, renkli tuğla kullanımı, v.b.) sonucu yapım tarihlerinin bilinmesi, kullanılan yaya akslarını tanımlamaya yardımcı olmuştur.

Helenistik ve Roma Dönemi Pergamon Kenti

Pergamon kenti, M.Ö.133 tarihine kadar süren Helenistik dönemle gelişmeye ve büyümeye başlamış; M.S. 3. yy.'a kadar devam eden Roma dönemi boyunca planlı, organize bir kent halini almıştır. Bu dönemde kentin büyümesi Selinos'un aşılmasıyla ovaya yayılması ile mümkün olabilirdi. Bu sebeple Selinos üzerine tonozlarla oturan Kızıl Avlu ve üç adet köprü (Köprü 1, Köprü 2, Köprü 3) inşa edilmiş, Asklepion'u ovaya bağlayan "Kutsal Yol" tepedeki anakentle ilişkilendirilmiştir (Wulf, 1994).

M.S. 1. yy.'da Pergamon'da Akropol'den ovaya doğru büyümeye başlayan kent, yeni yapılarla zengin bir görüntü kazanmıştır. Akropolde mevcut olan tapınak büyütülerek "Trajan Tapınağı", ismini almış, ovada Kızıl Avlu, Roma Tiyatrosu, Amfitiyatro ve Stadyum yapıları inşa edilmiştir.

Şekil 1'deki kentin bu dönemine ait harita incelendiğinde, söz edilen anıtsal yapıların yerleşimlerinin planlı olduğunu tahmin etmek zor değildir. Akropol'deki kentte Helenistik dönemde oluşturulan ızgara plan ile Roma döneminde ovada geliştirilen ebat olarak birbirinden farklı iki ızgara plan, Selinos üzerindeki köprüler, en yüksek noktadaki Trajan Tapınağı ve tepe yamaçlarındaki Eumenes Kapısı ile birbirine bağlanan bir planlamanın ürünüdür (Wulf, 1994).

Ovadaki önemli yapılardan biri, günümüzde "Kızıl Avlu" olarak adlandırılan Mısır tanrılarına adanmış Serapis Tapınağı'dır. Tapınak yapısı 100/270 m. ebatlarla ovadaki ızgara plana tam olarak oturur. Bu yapı tonozlarla Selinos üzerinde inşa edildiğinden, Selinos'un ovayı Akropol'den ayıran olumsuz etkisini büyük oranda çözmüştür. Tonozların başında ve sonunda oluşturulan Köprü 2 ve yerel adı "Musluk Köprüsü" olan Köprü 3, bu yapıyla beraber inşa edilmiştir. Yerel adı "Üçkemer Köprüsü" olan Köprü 1, Şekil 1'de görülen yatay "Aks 3"ü Eumenes Kapısı'na yönlendirerek Akropol'deki kentle ilişkilendirebilmek amacıyla Roma döneminde inşa edilmiştir (Wulf, 1994).

Kızıl Avlu ve Stadyum yapıları arasında uzunlamasına devam eden üç aks planlanan yeni kentin ana caddeleridir. Asklepion'dan gelerek Roma Tiyatrosu'na Köprü 3'e giden "Aks 2" bu caddelerle kesişerek Kızıl Avlu yapısının önünde olası Forum yapısına ulaşır. Buradan Köprü 3'e ve oradan Eumenes Kapısı'na devam ettiği düşünülmektedir. "Aks 2" de, "Aks 3" gibi hem Asklepion'u, hem de ovadaki kentin Akropol'deki yerleşimle ilişkilendirilmesini sağlayan akslardır.

Roma Tiyatrosu önünden yatay olarak Köprü 1'e doğru devam eden "Aks 3" Akropol ile ilişkilendirilen önemli bir aks ise, bunu destekleyecek başka birtakım yapılara ihtiyaç olduğu düşünülür. Bu gözle bakılınca "Aks 3" üzerinde iki anıtsal yapının izlerini bulmak mümkün olmuştur. Bunlardan ilki, büyük tonozlu bir yapıdır. Bu tonozlardan dolayı anıtsal bir görüntüsü vardır. M.S. 120-130 yıllarına tarihlenen mermer kaplamalı bu yapının Roma Hamamı olabileceğine dair buluntular mevcuttur. "Aks 3" devam ederken ovadaki ızgara plana oturan 37 m. yarıçaplı dairesel başka bir yapı kalıntısına rastlanır. "Odeon" olduğu düşünülen bu yapının, günümüzdeki kalıntısından yarım daire planlı olduğu düşünülmektedir. Ovadaki büyümenin son noktası Maltepe Tümülüsü'dür. Roma dönemine tarihlenen bu tümülüs, ovadaki kentin son noktası olarak Akropol'deki Trajan Tapınağı aksına yerleştirilmiştir.

Bergama kentinde yapılan yüzey araştırmaları, M.Ö. 3. yy. – M.S. 5. yy. arasında yapılan planlamaya ait birtakım akslarda temel bir değişiklik olmadığını, 14. yy. ve 15.yy.'larda İslam kenti elemanlarının Roma yapıları ve Roma yolları üzerinde oluştuğunu kanıtlar niteliktedir.

Bizans Dönemi ve Bergama'daki Türk-İslam Kenti¹

Bergama'da Bizans dönemi 6. yy. ve 13. yy.'lar arası devam eden dönemdir. Sıklıkla yaşanan Pers ve Arap akınları nedeniyle Anadolu'da yaşanan karmaşa Bergama'yı da etkilemiştir. Anadolu'da büyük anıtsal yapılara sahip, zengin, gelişmesini

¹ Türk- İslam şehri kavramı, metin içinde belli bir sınıflamayı tanımlamak amacıyla değil, yalnızca kentin İslam özelliğine ve Türk nüfusa sahip olmasına vurgu yapmak için kullanılmaktadır.

sürdüren antik kentlerin 7. yy. sonrası artık var olmadığı kabul edilmektedir. Bergama 11. yy. son çeyreğinden 13. yy. ortalarına dek zaman zaman İmparatorluk yatırımları ile desteklense de, bunlar çoğunlukla sur duvarlarının güçlenmesi ve genişletilmesi için kullanılmıştır. Bergama’da bu süreç 14. yy.’da Türklerin ele geçmesiyle sona ermiştir (Rheidt, 2002).

Bergama’nın Türklerin eline geçmesiyle yeni farklı bir kimlik, kentin daha öncesine ait elemanların üzerinde gelişmeye başlamış, kendine özgü nitelikleriyle İslami öğeler ve Orta Asya Türk Uygarlığının izlerini içeren bir sentez oluşmuştur.

Anadolu şehrinin Türkleşmesinin üç cephesi vardır: Eski şehirlerin gelişmesi ve yeni bir şehir fizyonomisinin doğuşu; yeni şehirlerin kurulması veya meydana gelişi; göçebelerin şehirli oluşu. Şehir karakterinin meydana gelişinde göçebe geleneklerinin üzerinde önemle durmak gerekir. Politik bilinçsizlik ve kendi kendini yönetme yokluğu nedeniyle, Müslüman şehirlerinde görülen fiziksel düzensizlik kentin mahalleler oluşturarak gelişmesi şeklinde kendini göstermiştir (Kuban, 1968). Sosyal olarak, mahalle, bir yere mensup olma hissini yaratmakta, şehirli olmanın özel bir niteliği bulunmamaktaydı. Osmanlı şehrinde mahalle, bir caminin, bir zaviyenin çevresinde kurulan evlerden oluşan veya birlikte yaşama isteği duyan aynı meslek grupları ya da aynı inanç ve gelenek sahiplerinin evlerinden oluşan bir şehir içi yerleşme birimidir (Ergenç, 2006). Ortak bir inancı, şeyhi ve dini lideri olan gruplar halindeki aşiretlerin her birinin şeyhine ait bir zaviyesi ve yanındaki mescidi, mahalledeki toplumsal merkezdir. Osmanlı kanununa göre mahalle yerleşikleri birbirlerine karşı ortak sorumludur. Bu da hem vergilerin eksiksiz toplanması hem de aynı mahallede oturan kişilerin birbirlerini tanıyan, birbirlerine karşı sorumlu kişiler olmasını sağlamıştır. Ortak bir inancı, şeyhi ve dini lideri olan gruplar şeklindeki aşiretlerin her birinin şeyhine ait bir zaviyesi ve yanındaki mescidi, mahalledeki toplumsal merkezdir. Bu mahalleler oluşumlarını yansıtan isimler taşırlardı.

Bergama’da bu mahalleler Kurşunlu Mahallesi, Sofular Mahallesi, Hacı İlyas Mahallesi, Doğancı Mahallesi, İplikçi Yunus Mahallesi, Simian Mahallesi gibi isimler almışlardır. 1908/1913 tarihli P. Schazmann’ın Bergama’daki mahalleleri gösterir haritası, 20. yy. başında mahalleler

şeklindeki bölünmüş yapının benzer şekilde devam ettiğini göstermektedir. Kentteki bu yapının 15.yy.’da başladığını, 1487 ile 1521 yılları arasındaki âvarız (vergi) ve temettuat (kazanç) defterleri ve tapu tahrir kayıtlarının okunması çalışmasında aynı mahalle isimlerine rastlanması kanıtlamaktadır. Bu çalışmada (Günay, 1999) belirlenen 34 mahalle isminden 24 tanesine P. Schazmann’ın 1908 yılına ait mahalleleri gösterir haritasında da rastlamak mümkündür (Şekil 2).

Kentte yaşayanlar arasında büyük çoğunluğunu Rumlar’ın oluşturduğu gayri-Müslim nüfustan söz etmek gereklidir. 1487 yılındaki kayıtlara göre, Bergama’da yaklaşık 6200 kişi yaşamakta, bunun 90 kişi kadarı gayri-Müslim olarak görünmektedir (Günay, 1999). Ancak bu oran 19. yy.’da 1/5’e kadar çıkmıştır. Çoğunluğun Müslüman olması ile birlikte gayri-Müslimlerin kendilerine ait mahalle ve ibadethaneleri mevcuttur. Ayrıca 15. yy. ve 16. yy. kayıtlarında “Cemaat-i Zimmiyan (Gebran)” olarak geçen gayrimüslim mahallesi adının, 20. yy. haritasında “Simian” olarak değişmesi gayrimüslim nüfusun aynı mahallelerde yaşadığını göstermektedir. Bu bilgilerden hareketle hazırlanan 15. yy. mahallelerini gösteren haritada, mahallelerin çapının 170 ile 210 m. arasındaki halkalarla eşleştiği görülmüştür (Şekil 3).

Türklerin oluşturduğu bu halkasal yerleşimler, kent dokusunun organik, birbirinden bağımsız bölgeler şeklinde, insanın kentteki davranış biçimlerine göre oluşan bir yapıdır. Yaşayanların sosyal yapısına bağlı olarak gelişen dokuda çıkmaz sokaklar, merdivenli sokaklar, ancak üç dört kişinin geçebileceği sokaklar gibi günümüzün planlanmış kentlerinde rastlanması güç olan özellikler görülebilir.

Genel olarak fethedilen bölgelerde önce tekke ve dergâhlar kurarak, cami ve mescitlerle hem İslamlaşmaya hız kazandırmak, hem de yardım, eşitlik gibi hümanist ilkelerle toplumları birbirine yakınlaştırmak İslam şehirlerinin özelliklerindedir. Bergama kentindeki gelişmelerde İslamlaşma çabalarının rolü büyüktür. İslamlaşmanın temel öğelerinden birinin cami olduğu düşünülürse, Bergama kentinde 14.yy. – 15. yy. camisinin Beyazıd Cami olarak hükümdarın adı ile kitabesi bulunan 1399 yılına tarihli günümüzde Ulu Cami olarak kullanılan cami olduğu görülür. İslam şehri tarihçilerine göre,

camiler kendisine bağlı olan devamlı çarşı ve hamam kompleksleri ile beraber gelişmiş ve şehrin bazen sembolü olarak kabul edilmiştir (Ergenç, 2006). Beyazıt Camileri ile beraber Selçuk ve Erken Osmanlı dini mimarisinin en önemli özelliği, çoğunlukla cami ile beraber “külliye” olarak adlandırılan medrese ve dini felsefe okullarıdır (Faroqhi, 1984).

Çarşı ile ilişkilendirilen, Ulu Cami ve bir odak noktası çevresinde halka şeklinde oluşan evleriyle mahalleler yayılma alanını oluşturmaktadır. Çarşı kendi içinde han, hamam, mescit ve camiler oluşturarak gelişirken, planlanmış bir düzen içinde değildir. Bu genişlemenin aksını oluşturan uzunçarşı, önemlerine ve hizmetlerle ilişkilerine göre Ulu Cami ile ilişkilendirilen bir sıralama içinde kentteki her türlü hizmet ve malın üretildiği sokaktır (Ergenç, 2006).

14. yüzyıl, Bergama'nın Türk-İslam şehri elemanlarının oluşmaya başladığı dönemdir. Selinos kıyısındaki Ulu Cami ile başlayan bu doku, günümüzde Ulu Cami Köprüsü olarak adlandırılan Köprü 4 ile ovadaki kente bağlanmıştır. Caminin karşısında bulunan kitabesi bulunamayan, ancak yapıım özelliklerinden 14. yüzyıla ait olduğu anlaşılan günümüzde Tabaklar Hamamı adı ile anılan harap durumundaki hamam yapısı bulunur. Bu şekilde Ulu Cami ile başlayan ilk aks, 15. yy. inşa özellikleri taşıyan Arslanlı Mescidi ve üzerindeki renkli çini süslemeleri nedeniyle, aynı yüzyıllara tarihlenen Selçuk Minaresi'ne doğru devam eder.

14. yy.'da oluşmaya başlayan bu aks, 15. yy. ve 17. yy. arasında gelişerek, çarşı, arastalar, hanlar, cami, mescit, hamamların yer aldığı, kentin “uzunçarşı” aksını oluşturmuştur (Şekil 4).

Kentin Helenistik Roma dönemine ait haritasında “Aks 1” olarak görülen, Maltepe Tümülüsü'nden Kızıl Avlu'nun önündeki olası forum yapısına uzanan ana aks, bu yüzyıllarda kullanımını sürdürerek uzunçarşı aksı ile kesişmektedir. Bu iki aks, 15. yy. - 16. yy. Bergama kent strüktürünün ana akslarıdır (Şekil 4). Kentin Helenistik ve Roma döneminde oluşan yatay aks Aks 3'ün, Asklepion'dan gelen “Kutsal Yol” ile kesiştiği Roma Tiyatrosu yakınında devşirme malzemelerle, 1534 tarihinde “Laleli Cami” inşa edilmiştir. Aks 3'ü hatırlatan bu nokta takip edildiğinde, Odeon'un önünden 14. yy. -15. yy'da yapıldığı bilinen Emir

Sultan Camisi'ne kadar devam ederken Türk-İslam kenti sokakları ile uyum içindedir.

19. Yüzyıl Kent Sistemi

Bergama'da en erken örneklerinin 18. yüzyıla tarihlendiği geleneksel konutların (Sönmez, 1998) oluşturduğu mahallelerde oluşumun doğallığı ve konut parsel desenindeki farklılıktan dolayı sokak yapısı uzun düz çizgisel hareketten uzak, kısa, birbirleriyle ilişkileri zayıf, mekânsal derinliği yüksek, hesaplanmamış, amorf, sürprizli mekânlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla mekân dizim literatüründe erişilebilirliği zayıf, mahremiyetin önemli olduğu, içe dönük bir yapı ve yaşamı ifade eder.

Bergama'nın 19. yy. kozmopolit yapısı içinde oluşan Batı etkili konutların yan yana gelerek, sokağa cepheli çizgi oluşturacak şekilde bitişik nizam yerleşimleri, sokak dokusu içinde doğru açıda yerleşmiş bir binaya rastlamasını olanaklı kılar. Bergama Lise Binası mimari özellikleri nedeniyle Cumhuriyet Dönemi öncesini (1914-1922) yansıtmaktadır (Şekil 5). Literatürdeki çeşitli haritalar, Bergama'da 1800'lü yılların sonundan 1900'lü yıllara kadar 100 yıllık bir süreç içinde kent gelişimini göstermektedir. Bu haritalardan 1904 yılına ait Alman harita mühendisi Otto Berlett'in hazırladığı ve Alman Mimar P. Schatzmann tarafından hazırlanan 1908 yılına ait mahalleleri gösterir olanlar, günümüz Bergama kentinin analizinde önemli ipuçlarını içermektedir.

1940-1990'lı Yıllarda Kent Dokusunun Değişimi

1943 yılında koruma imar planı adı altında hazırlanan haritada, arkeolojik alanların değerlendirilip, Bergama'nın gelişme ve yayılma yönünün belirlenmesine çalışılmıştır. Bu plana göre kent olduğu gibi korunacak, güney ve güneybatı yönünde yeni gelişme alanları açılacaktır. 1943 koruma imar planı, Bergama'daki kent dokusunun korunması için atılmış en önemli adımdır (Ulusoy ve diğ. 2005).

1943 haritasından sonra en eski harita, 1965 tarihli, 1/1000 ölçekli olan hâlihazır haritalardır. 1965 tarihini, 1978 ve 1979 tarihli kadastral 1/500 ölçekli kadastral iki pafta ve 1986 tarihli 1/1000 ve 1/500 ölçekli hâlihazır paftalar izler. Bu paftalarda kentsel sit alanı olarak tanımlanmış olan eski kent merkezinin, küçük bölgesel değişiklikler dışında

olduğu gibi kaldığı görülmektedir (Tüm haritaların detayları için; Baç, 2012).

1965-1978-1986 tarihlerindeki haritalarda günümüzün kentsel sit sınırları içinde kalan bölgede belirgin bir farklılık gözlenmezken, 1990 yılına ait haritada ana çarşı aksına paralel Turabey Mahallesi içinde ikinci bir cadde açıldığı net şekilde görülür. Kent örgütlenmesinde geri dönülemez değişimlerin olduğu bu bölge incelenerek yapılan müdahalelerin neden sonuç ilişkisi araştırılmıştır.

1965-1978-1986 yılı haritalarında geleneksel yerleşim özelliklerini gösterir yoğun konut dokusunun oluşturduğu mahalleler, çarşı alanı incelenirse, çıkmaz sokaklar, sokak çeşmeleri, cami ve mescitler yer alırken, kenti Akropol ile Maltepe Tümülüsü yönünde (kuzey-güney) ikiye bölen ana aksla çarşı bölgesinden ayrılmaktadır. İşaretlenen konut alanı içinde bulunan dairesel antik kalıntının M.S. 3. yy.' a ait Roma Dönemi Odeon yapısına ait olduğu düşünülmektedir (Şekil 6).

Şekil 7 ve Şekil 8'de yer alan 2009-2010 haritasında konut bölgesinde ana aksa paralel ikinci bir aks görülmektedir. Yeni aks güzergâhının konut dokusunu dikkate almaksızın oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Olası Odeon yapısı, yolun hemen yanında olduğu için, yapının diğer alanları büyük olasılıkla yolun altında kalmıştır. Günümüzde ana çarşı aksının yoğunluğunun devam ettiği düşünülürse, karar mekanizmalarının nasıl çalıştığını anlamak mümkün değildir. 1908 haritasında görülen Turabey ve Harputlu Mahalleleri büyük zarar görmüş ve bu bölgedeki sokak yapısı tümüyle değişmiştir. Kendi kendine organize olan kentin yüzyıllardır devam eden yapısal iç dinamiklerin dengesini bozucu bir müdahalede bulunulmuştur.

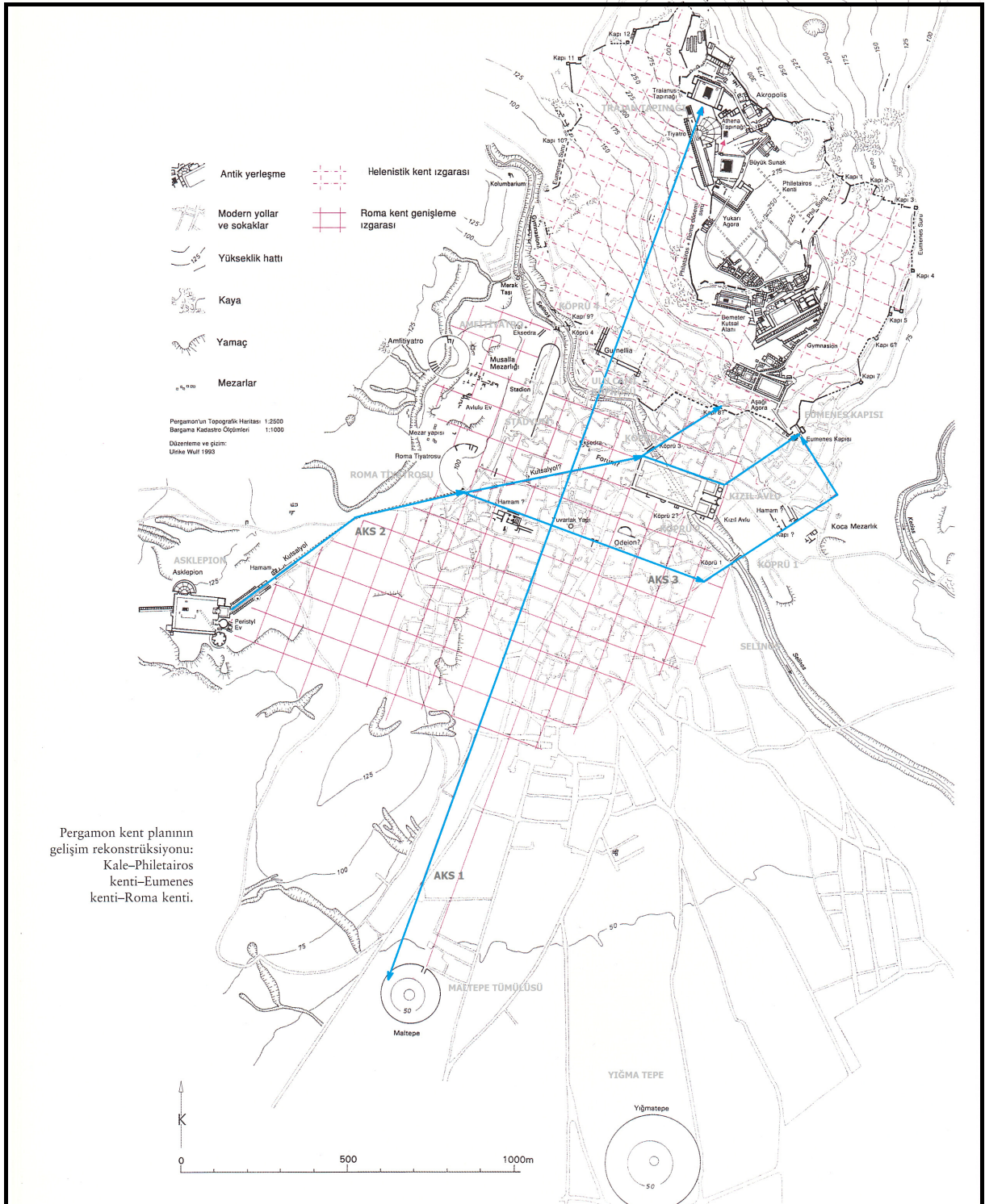
Anıtlar Yüksek Kurulu'nun mevcudu olduğu gibi koruma altına alan kararları ile sistemin her noktasındaki hareketi korumak mümkün olmadığından, korumanın hareketi destekleyici planlama kararları ile beraber uygulanması gerekliliğini alanda bulunan yapıların harabiyeti göstermektedir. Günümüzde kentin güneye doğru gelişmesine karşın çarşı, merkezdeki yerinde önemini korumaktadır. Şekil 9, kentin günümüzdeki büyümesi ve eski kent merkezi net olarak göstermektedir.

Sonuç

Bergama'da Helenistik ve Roma Dönemi'nde; ızgara plan üzerinde gelişen Hippodamien yol sistemi ile Ege Bölgesi'ndeki Priene ve Miletos gibi iyi planlanmış kentlere benzer bir kent oluşturma amacıyla, imparatorluk merkezi için sembolik yapıda ideal bir kent yaratılmaya çalışılmıştır. 14.yy.'da Türklerin yerleşmeye başlamasıyla ovada kendi kendine organize olarak gelişen kent örgütlenmesi, ızgara yol sistemi üzerine çarşı, cami ve hamam merkezi etrafında kümelenen mahalleler ile kendi organik akşlarını geliştirmiştir. 1943 yılında ilk kez hazırlanan Bergama Koruma İmar Planı'nda aynı kent örgütlenmesi gözlenmesine karşın, 1970 yılı sonrasında ülkede yaşanan ekonomik koşullara bağlı olarak, hızla yapılaşma başlamıştır. Kırsal bölgelerden gelen göç sonrası, hızlı nüfus artışı ile artan taşıt ve yaya trafiğini rahatlatmak amacıyla ovadaki kente birtakım müdahalelerde bulunulmuş, ancak 1990 yılından sonra koruma altına alınarak yapılaşma yasağı getirilmiştir. Bu müdahaleler kümelenen mahalleler şeklindeki organik dokunun ulaşım akşlarını tümüyle değiştirdiği için, alışkanlıkların dışında bir güzergâh belirlemiştir.

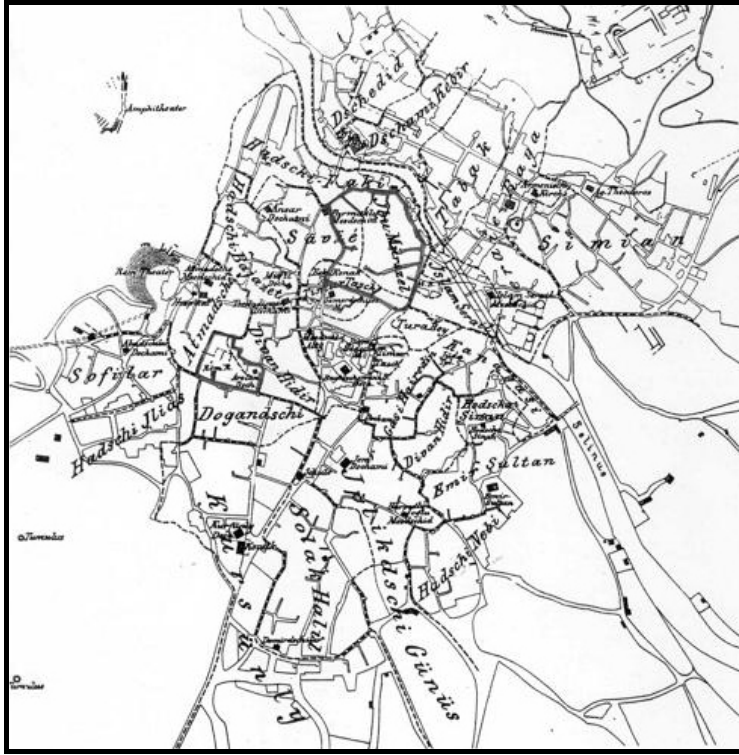
Şu açıktır ki, planlama kararları, kentin iç dinamiklerine ve buna bağlı olarak sistemde insanın hareketine karşı durmamalı, sistemde yüzyılların alışkanlıkları ve coğrafyası ile gelişmiş hareket akışına alternatif mekânlar hazırlarken öncekini korumalıdır. Geleneksel sokak bazlı sistemlerin yararlı sosyal şartları yaratma yeteneği olduğundan, güçlü gerçek bir topluluğun, anti-sosyal davranışlara karşı koruyabilen bir oluşumu yaratacağı doğal sonucu çıkarılabilir.

Sağlıklı bir toplum yaratmada önemli olan, farklı sosyal grupların birbirleri ile kendi kültürleri için gerekli olan mekânları yaratarak beraberce yaşayabilmeleridir. Sonuçta kentlerin sokak dokusu hem karmaşık, hem de inceliklidir. Koruma kavramı bu yaklaşımla ele alınıp, bölgeler ve kentler için uygulanan koruma kararları analiz edilmelidir. Çünkü günümüzün koruma kararları ile dokunun ya da öğelerin korunamadığı gayet açıktır. Bergama örneğindeki bu çalışmada, aynı fiziki çevrede, farklılaşan mekânların sosyal bağlantılarını kurmanın önemi ve koruma için sistemdeki hareketini de korumak gerekliliği vurgulanmıştır.

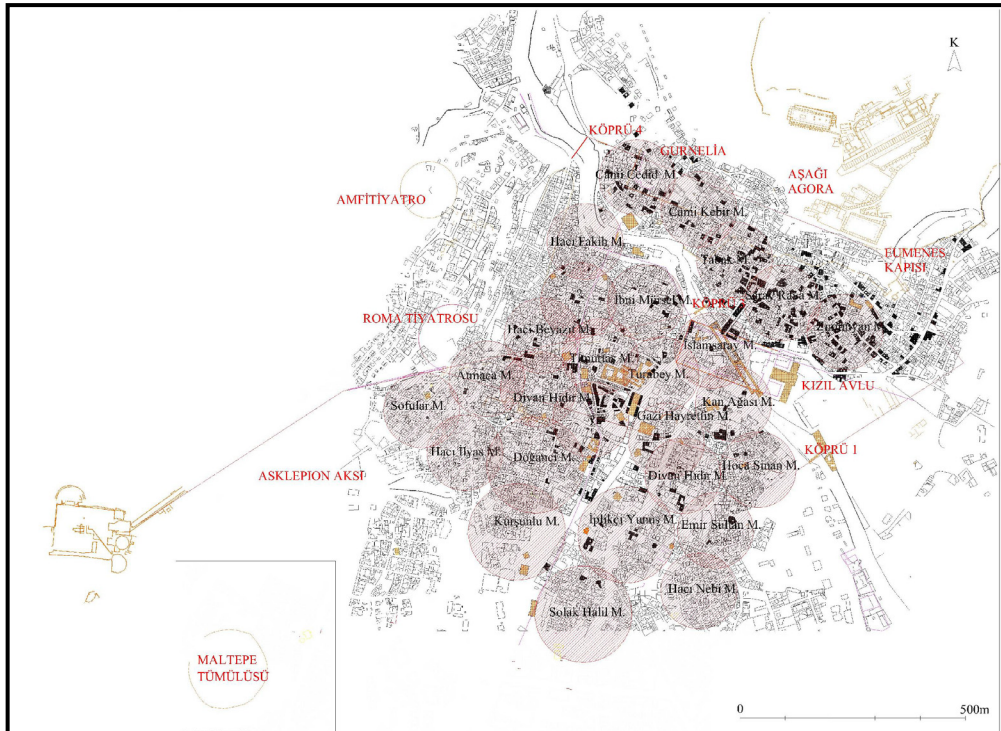

Şekil 1: W. Radt, "Pergamon Antik bir Kentin Tarihi ve Yapıları", s.56 haritası altlık olarak kullanılmıştır.

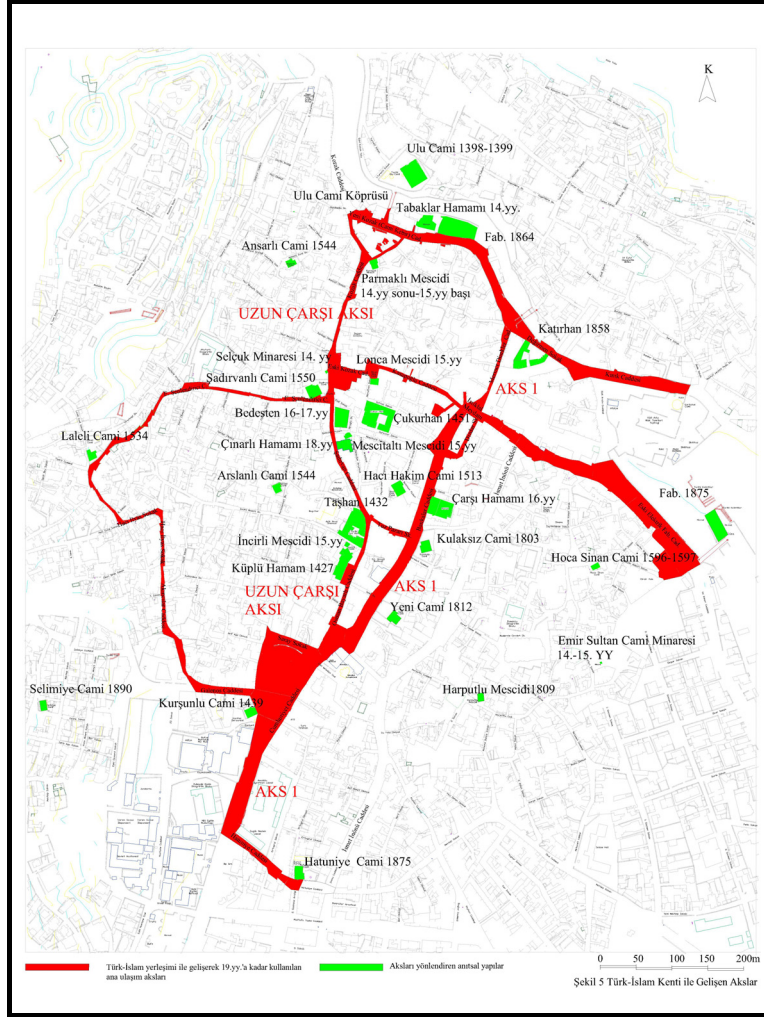
Figure 1: Pergamon map of the Roman Period

Şekil 2: 1908/1913 Bergama'daki Mahalleler. (Harita Altertümer von Pergamon V. I, Part. I)
Figure 2: Quarters in Bergama in 1908/1913 (Map by Altertümer von Pergamon V. I, Part. I)

Şekil 3: 14.-18. yy. Bergama'daki Türk Mahalleleri (Baç, 2012).
Figure 3: Turkish Quarters in Bergama during the 14-18th Centuries (Baç 2012)

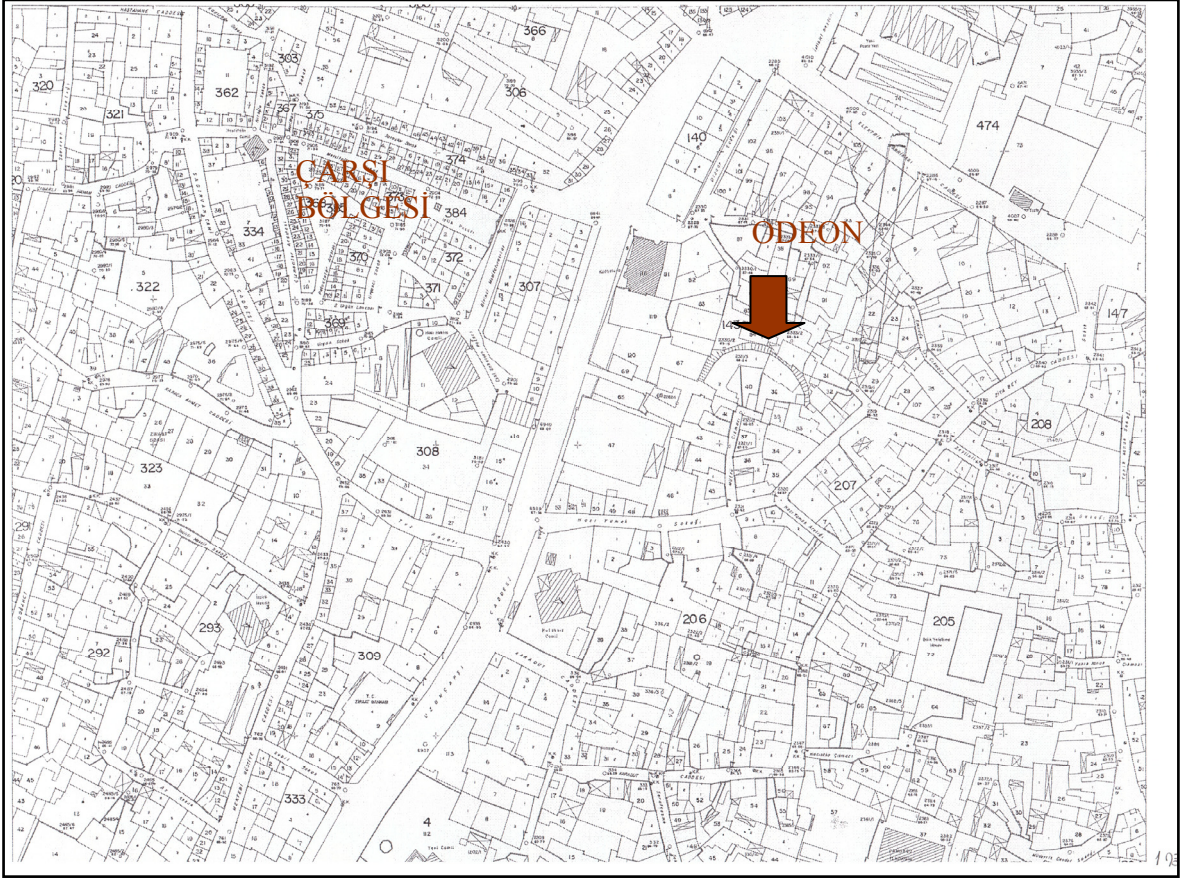
Şekil 4: Bergama Türk-İslam kenti ile gelişen akslar (Baç, 2012).

Figure 4: Axis that developed with the Turkish – Islamic identity of Bergama (Baç 2012)

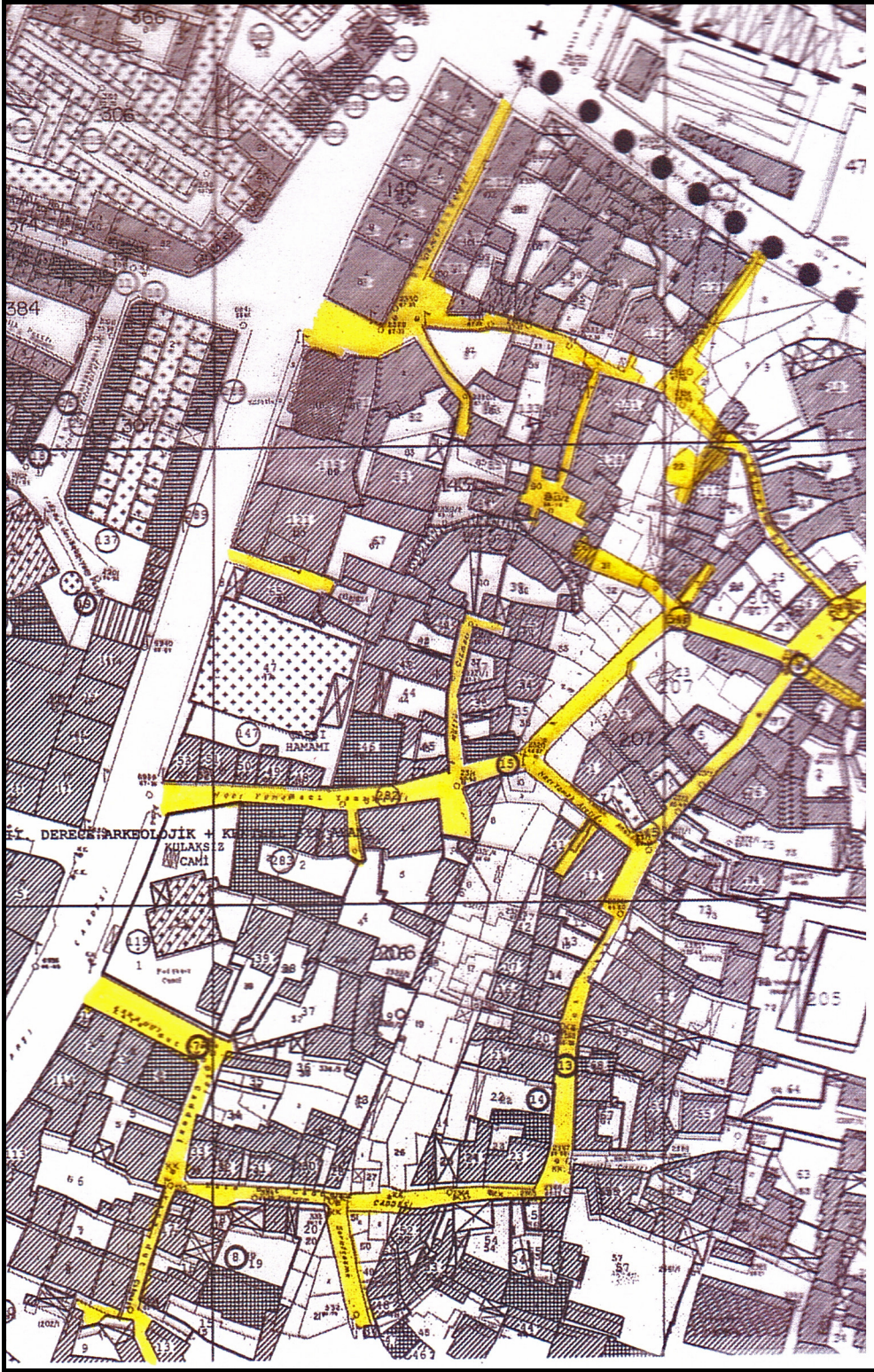
Şekil 5: 1922-1933 yılları arasında, Bergama Lisesi (sağda), karşıda Akropol ve Trajan Tapınağı aksı.

Figure 5: The axis of Bergama High School (on the right), Acropolis and Trajan Temple (Source: Bergama Municipality Archive)

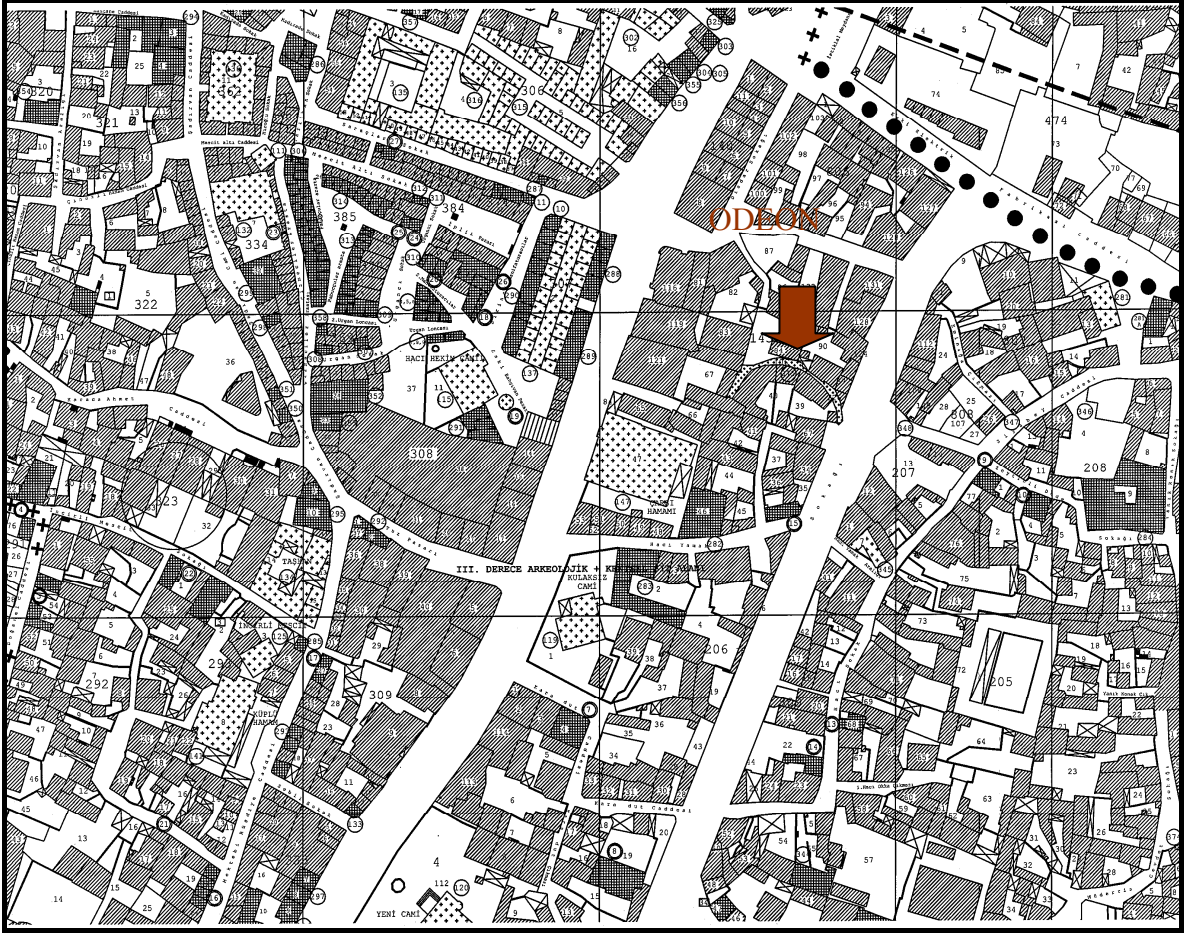

Şekil 6: 1986 yılı çarşı ve konut alanı.

Figure 6: Central Business district and residential area in 1986

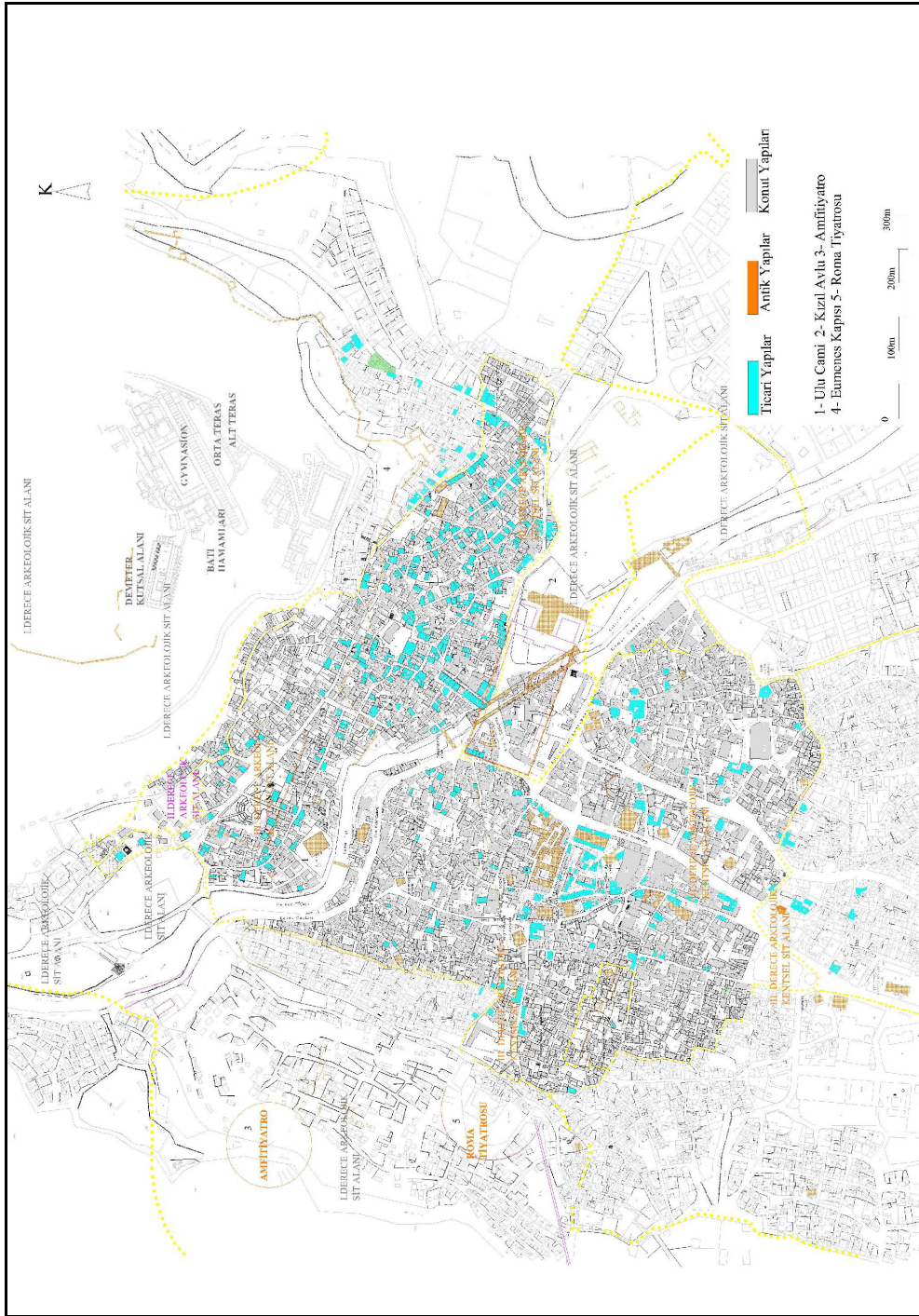

Şekil 7: 143 Ada ve çevresi. (2009). Sarı renkteki hatlar 1965 yılındaki durumu temsil etmektedir.
Figure 7: City Block No: 143 (2009) and its surroundings. Yellow lines represent the state of the year 1965.

Şekil 8: 2009 yılı çarşısı ve konut alanı

Figure 8: Central Business district and residential area in 2009

Şekil 9: Bergama eski kent merkezi ve arkeolojik yapılar. (Serhat Baç)
Figure 9: Historical city centre of Bergama and the archaeological sites

REFERANSLAR

- Akyüz Levi, E. , Baç, S. 2011. “An Analysis of a Historical City Street Fabric as the Structural Element of Urban Organization in Bergama”, *IAPS International Network Symposium*.
<http://www.iaps2011symposium.kr/>
- Baç, S., 2012. *Tarihi Kentlerde Koruma Kavramının Mekân Dizim Yöntemi Üzerinden Araştırılması-Bergama Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 31-49.
- Bayatlı, O., 1956. *Bergama Tarihinde Türk-İslam Eserleri*, Anıl Matbaası, İstanbul.
- Bayatlı, O., 1997. *Bergama’da Yakın Tarih Olayları: 18. ve 19.Yüzyıl*, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları 53, Bergama Belediyesi, İzmir.
- Ergenç, Ö., 1984. “Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlevi ve Nitelikleri Üzerine” *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* **IV**, 69-78.
- Günay, V., 1999. *XV-XVI. Yüzyıllarda Bergama*, DEÜ. Sosyal Bil. Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi İzmir
- Hillier, B., 2009. “Spatial Sustainability in Cities: Organic Patterns and Sustainable Forms”, *General Practise brochure(long) 98-page summary of Space Syntax’s general consulting*, 13.08.2010, www.spacesyntax.com/en/ 72-93.
- Hillier, B, Penn A., Hanson, J., Grajewski, T., Xu, J., 1993. “Natural Movement: or, Configuration and Attraction in Urban Pedestrian Movement”. *Environment and Planning B: Planning and Design*, **20** 29–66.
- Kuban, D., 1968. “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler” *İstanbul, Vakıflar Dergisi*, **7**, 53-74.
- Kubat, A.S., 1999. “The Morphological History of İstanbul” *Urban Morphology* **3**(1), 28-41.
- Radt, W., 2002. *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Levha: 1 Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ratti, C., 2004. “Urban Texture and Space Syntax: Some Inconsistencies” *Environment and Planning B: Planning and Design* **31**, 1- 7.
- Rheidt, K., 2002. “The Urban Economy of Pergamon”, In, A.E.Laikou (Editor), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, pp. 623-629 Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington D.C. <http://www.doaks.org/resources/publications/doaks-online-publications/byzantine-studies/the-economic-history-of-byzantium/ehb27-pergamon> adresinden tam metne erişilebilir (Son erişim: 08.07.2013)
- Sönmez, N., 1998. *Bergama Evlerinin Geleneksel ve Batı Etkili Özellikleri*, Bergama Belleten, Bergama Evleri Özel Sayısı **8** İzmir
- Ulusoy Binan, D., Kaptı M., Kıracı, B., Töre, T., 2005. “Bergama (İzmir) Kentsel Kültür Varlıkları Envanteri 2004” *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi* **4**, 79-110
- Wulf, U., 1994. “Der Stadtplan von Pergamon” *Istanbuler Mitteilungen*, Band **44**, 135-175.